

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

І. О. Снитко, Н. М. Гаркуша (Миколаїв)
**ТЕМЕНОС БОРИСФЕНА В САКРАЛЬНІЙ ІСТОРІЇ
ОЛЬВІЙСЬКОГО ПОЛІСУ
В АРХАЇЧНУ ТА РАННЬОКЛАСИЧНУ ЕПОХИ**

Археологічний об'єкт на острові Березань, який переважна більшість фахівців ідентифікують як храм Афродіти, був зафіксований в процесі досліджень Березанської експедиції Інституту археології НАНУ під керівництвом В. В. Назарова, за участю В. М. Отрешка, у 1996 р. та досліджувався в польові сезони 1996-1997 рр.¹ Але початок розкопок території Березанського теменосу треба пов'язувати з розвідувальними роботами 1984 р., коли на цій ділянці, у південно-східній частині острова, Березанською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом С. М. Мазараті, в одному з шурфів були знайдені залишки черепичної мозаїки кінця VI – початку V ст. до н.е. та вапняковий вівтар округлої підциліндричної форми², аналогічний тому, що був зафіксований на другому теменосі Ольвії. Враховуючи матеріали з розкопок на даній ділянці С. М. Мазараті та В. В. Назарова, А. В. Буйських хронологічно відносить теменос на Березані до другого будівельного періоду – 540/530 рр. до н.е.³ Храм Афродіти, з залишками стіни-огорожі, автори розкопок датували кінцем VI – початком V ст. до н.е.⁴ Не виключено, що десь поблизу, за традицією, знаходився і храм Гермеса⁵. Опосередкованим свідченням цьому може бути знахідка мармурової герми, судячи за все, архаїчного часу, що походить з Березані⁶. Герми зазвичай встановлювались не тільки біля шляхів, на межах полів та земельних ділянок, в гімнасіях та палестрах. Їх встановлювали поперед житлових та громадських будівель, входів до храмів⁷. До того ж і в Ольвії зафіксоване спільне святилище Гермеса і Афродіти⁸. Тим не менше, наявність теменоса на Березані не є переконливим свідченням полісного статусу містечка Борисфен. Та й функціонувало святилище Афродіти, далеко не головного божества пантеону, у той час, коли Ольвія вже безперечно була центром полісу, а поселення на Березані адміністративно входило до його складу. До того ж і сама наявність храмів, святилиц та вівтарів за межами адміністративних центрів достатньо поширене явище для Стародавньої Еллади, в тому числі і для Ольвійської держави⁹.

Культові спорудження на Березані, найвірогідніше, мали не тільки внутрішньополісне призначення та суто місцевий характер. Березань була своєрідними морськими воротами перед входом до Ольвійського полісу. Не викликає сумніву те, що моряки, торговці,

паломники, які здійснювали феорії до священних місць, пов'язаних з культом Ахілла (Ахіллодром), Кібели, Гекати, Геракла (Гілея) та ін., ут пропливали повз Борисфен на шляху до Ольвії та до місцевих святинь¹⁰. Зупиняючись під час небезпечних мандрівок по морю на невеликий відпочинок у гавані Борисфену, вони могли здійснювати офірування в місцевих храмах, приносячи до їх огорожі різноманітні коштовні подарунки у якості подяки богам за успішну подорож по Понту та за проведення подальших вдалих торгівельних справ на місцевих ринках.

Такі зупинки, з культовими відправленнями, повсякчас здійснювались мореплавцями на шляху кораблів з Середземномор'я та Егеїди в Кізіку у святилищі Кібели Діндімени. Згадаємо про те, що й мудрець Анахарсіс, під час свого повернення до Скіфії після довгих мандрів по Елладі, завітав до Кізіка, де взяв участь у святах на честь Кібели, на яких дав обіцянку, у разі свого вдалого повернення, відправити культовий обряд на честь Матері богів на батьківщині¹¹. Не виключено, що дата цього свята на честь богині співпала з часом звичайної якірної зупинки у гавані Кізіка торгового судна, на якому Анахарсіс повертався до рідних берегів і просвітлений мудрець не міг не скористатися таким зручним випадком віддати свою пошану Кібелі, в її свято, разом зі своїми супутниками та мешканцями міста.

При вході до Понту з Пропонтиди мореплавці та купці безперечно зупинялись біля відомого храму Зевса Урія, руїни якого знаходяться на східному березі Босфору. Зазначимо, що саме там, біля селища Анадолу-Кавак, серед руїн колись славетного святилища божества, що вважався покровителем мореплавців, у 1876 р. був знайдений відомий декрет Каноба¹², виданий ольвіополітами близько 340-335 рр. до н.е.¹³, який інформував купців, що подорожували до берегів Борисфену, про умови місцевого грошового обігу та обміну. Найвірогідніше, з метою попереднього ознайомлення торговців та гостей полісу, ольвіополітами була встановлена копія документа¹⁴, вірогідно, у місці обов'язкової та традиційної якірної зупинки у храму Зевса Урія (Рис. 1).

Проходячи поздовж берегів Понту на шляху до Ольвії, мореплавці та торговці не могли не завітати до загальногрецького святилища Ахілла на Левке, де здійснювали офірування та приносили речові та грошові дари до огорожі храму. На священному острові Ахілла, що знаходився під сакральним патронатом ольвіополітів майже до римського часу, зафіксовані монети, географія яких охоплює усі більш менш значні поліси Понту та Середземномор'я¹⁵, від Великої

Рис.1. Декрет Каноба (за Латинцев В.В., 1916, IOSPE, Г², 24.).

Греції, Сицилії і Леванту, до Егеїди, Балкан, Причорномор'я і Азії, майже до Месопотамії¹⁶.

Завершальним пунктом на шляху до Ольвії був Борисфен з храмами Афродіти та Гермеса (?), де знов таки, окрім звичайного відпочинку, був і традиційний візит до місцевих храмів. Додамо, що нижньобузькі греки шанували Афродіту в кількох іпостасях (Εὐπλοια, Γλυκεία) та, перш за все, як Понтію (Ποντία) — покровительницю мореплавства¹⁷.

Таким чином, звичайний комерційний вояж до Надчорноморщини, перетворювався і в своєрідну сакральну місію. В той же час, купецькі зупинки у священних для еллінів придорожніх святинь, найвірогідніше, в окремих випадках, здійснювались, у тому

числі, як скажімо, у Кізику, в місцях посередницьких ринків та сприяли розвитку транзитної торгівлі поміж Понтом, Пропонтидою та Егейсько-Середземноморським басейном.

- ¹ Назаров В.В., Отешко В.М. Открытие теменоса Березанского поселения // АБУ 1997-1998 pp. К., 1998. С. 37-38.
- ² Мазарати С.Н. Исследования на о. Березань // АО. 1984. М., 1986. С. 265.
- ³ Буйских А.В. О греческой колонизации Северо-Западного Причерноморья (Новая модель?) // ВДИ. 2013. № 1. С. 21 – 39; *Она же* Головні досягнення Березанської експедиції Інституту археології НАН України (1980–2020-і pp.) // БОРИСФЕНІКА-II: пам'яті В.В. Крутілова (археологічні дослідження острова Березань в контексті європейської історії). Матеріали міжнародної наукової конференції, 5-6 травня 2021 р. Миколаїв, 2021. С. 23.
- ⁴ Назаров В.В., Отрешко В.М. Открытие теменоса Березанского поселения... С. 37-38.
- ⁵ Снитко І.О. Роль Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу за античної доби // БОРИСФЕНІКА II: пам'яті В.В. Крутілова (Археологічні дослідження острова Березань у контексті європейської історії). Матеріали міжнародної наукової конференції, 5-6 травня 2021 р. Миколаїв, 2021. С. 32.
- ⁶ Лагочева Н.М., Снытко И.А. Мраморное изваяние с о. Березань // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. К., 1986. С. 58 – 60.
- ⁷ Русяева А.С. Земледельческие культы Ольвии догетского времени. К., 1979. С.116.
- ⁸ Русяева А.С. Земледельческие культы Ольвии догетского времени... С.117.
- ⁹ Буйских С.Б. Греческие святилища Нижнего Побужья как сакрально-территориальный символ колонизации региона // БЧ. 8. Керчь, 2007. С. 42 – 45.
- ¹⁰ Снитко І.О. Роль Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу за античної доби.... С. 31.
- ¹¹ Herod., IV. 76.
- ¹² IOSPE, I², 24.
- ¹³ Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Ольвийский декрет Канопа о деньгах и стоимость драгоценных металлов на Понте в IV в. до н.э. // ВДИ. 1976. № 4. С. 23-27; *Они же* Каллиник, сын Евксена: проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н.э. // ВДИ. 1983. № 1 (2). С. 25, 38.
- ¹⁴ Карышковский П.О. Монеты Ольвии (очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху). К., 1988. С.10.
- ¹⁵ Охотников С.Б., Островерхов А.С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). К., 1993. С.108.
- ¹⁶ Абрамзон М.Г., Тункина И.В. Гости острова Левки (Античные монеты по неизданным рисункам Н.Н Мурзакевича) // ВДИ. 2018. 1, 78. С.52-87.
- ¹⁷ Русяева А.С. Земледельческие культы Ольвии догетского времени... С.21.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOIb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IFE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IFE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О. В., Корчемна І. С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П. М. Біцилли (до дня пам'яті)	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П. А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина I. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.	90
<i>Венгер А. Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіосак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516

Перелік скорочень	518
-------------------------	-----